

**GÖYTÜRK ABİDƏLƏRİ VƏ «DƏDƏ QORQUD»un
DİLİNDƏ SADƏ CÜMLƏ****İ.M.BABANLI****Bakı Dövlət Universiteti*****ilhame babanli1@rambler.ru***

Qədim Orxon-Yenisey yazılı abidələri və «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları elm aləminə bəlli olduğu dövrdən bu yana bütün dünya dilçilərinin, türkoloqlarının, jurnalistlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur.

Abidələrin dilini tədqiq etmək, araşdırmaq tarixi baxımdan çox maraqlıdır. Bu abidələrin dili ilə bağlı qiymətli tədqiqat əsərləri yazılmış, müasir türk dilləri ilə müqaisə edilmişdir. Hər iki abidənin müqayisəli sintaksisini öyrənmək, onları müasir dillərlə müqaisəli şəkildə tədqiq etmək tarixi sintaksis baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Dastanın heyranedici dərəcədə səlis sintaksisi vardır. Bu səlislik, bir tərəfdən söz birləşməsi və cümlələrdə sözlərin yerinin dəqiqliyində, söz seçilməsinin sərrastlığında, başqa tərəfdən fikrin ifadəsindəki aydınlıqda görünür.

«Kitab»ın dilində söz sırası, bədii şəraitə görə cümlə tipinin seçilməsi ideal səviyyədədir (7, 191-193).

«Dədə Qorqud»da söz, sintaktik quruluş həm çox üzdədir, həm də çox dərinə, bu əsərin sintaksisi çox sadə, həm də mürəkkəbdir. Dəqiq desək, bu sadəlik və aydınlıq poeziyasını bir sıra çətin və mürəkkəb nəzəri amillər şərtləndirir.

Bildiyimiz kimi, sadə cümlələrin mürəkkəb cümlələrdən əvvəl əmələ gəlməsi hec bir şübhə doğurmur. Bu fikri həm Orxon-Yenisey yazılı abidələrində, həm də «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında olan sadə cümlələrə də aid etmək olar. Burada sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf dilin sintaksisi istiqamətində də özünü göstərir.

Sadə cümlənin təşkilində əsas nitq hissələri müvafiq fikrin ifadəsində müxtəlif qrammatik formaların dəyişməsinə məruz qala bilir, kommunikativ məqsədlərə və qrammatik normaya əsasən cümlənin sırası müəyyənləşir, şifahi nitqdə intonasiya ilə yazılı nitqdə isə durğu işarələri ilə cümləni formalaşdırmaq mümkündür.

Göytürk yazılarında sadə cümlələrin sayı mürəkkəb cümlələrin sayına nisbətən çoxluq təşkil edir. Bu sözləri «Kitabi-dədə Qorqud»un dilinə də aid etmək mümkündür.

H.Mirzəzadə yazır: «Kitabi-Dədə Qorqud»da sadə cümlə sərhədini müəyyənləşdirmək üçün tam uğurlu meyar tapmaq çətinidir. Bu özünü daha çox tabesizlik əlaqəsi ilə bağlanmış konstruksiyalarda hiss etdirir. Hətta belə düşünmək olar ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» sözlərdən, söz birləşmələri və cümlələrdən deyil, daha mürəkkəb modelli sintaktik bütövlərdən təşkil olunmuşdur (4, 324).

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında sadə cümlələrin çox işlənməsi eyni zamanda, bu əsərin bədii əsər – dastan olması ilə əlaqədardır. Belə əsərlər isə yazılı ədəbi dildə yox, məhz şifahi ədəbi dildə qurulmuş olur (1, 135). Baş üzvlərin iştirakına görə sadə cümlələr belə təsnif olunur.

1. Təktərkiibli sadə cümlə.
2. Cüttərkiibli sadə cümlə.

Təktərkiibli sadə cümlə

Təktərkiibli cümlə baş üzv əsasında formalaşır. Bu tip cümlələrdə baş üzv müəyyən daşlaşmış qrammatik əlamətlərə malikdir.

Təktərkiibli cümlələr də öz növbəsində üç yerə bölünür:

1. Qeyri - müəyyən şəxslı cümlə.
2. Ümumi şəxslı cümlə.
3. Şəxssız cümlə.

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlə

Orxon-Yenisey abidələrinin dili ilə tanış olarkən görürük ki, burada qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr çox az işlənməşdir. Bu da əsasən onunla bağlıdır ki, abidələrin verdiyi məlumatlar konkret hadisələrdən ibarətdir.

Misallara baxaq.

Yarıkınta yalmasınta yüz artuk okun urtı, başına bir ok (2, s. 20).

Yarağından, zirehindən yüzdən artıq ox ilə vurdular, üzünə, başına bir dənə dəyirtmədi (2, 21).

Ol teğdükde Bayırkunun, ak adğırığ udlukın sıyu urtı (2, 36).

O hücum etdiğində, Bayırkunun ak aygırını, uyluğunu kırarak vurdular (2, 23).

Ki [d] iziq subqa suqmış, taqı ur, qatığda ba, tir (2, 49, 50).

Keçəni suya soxmuş, daha vur, möhkəmcə bağla, - deyir (5, 198).

T(a) ğığ tartü kişamiş, qamşayu umatın, turur, -tir. (2, 58).

Atı tərsinə bağlamış, hərəkət etməyi bacarmadığından durur, - deyir (5, 198).

«Dədə Qorqud»un dilində qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdən də istifadə xeyli yer tutur.

Ol qız için üç canvər saxlamışlar (3, 86).

Vardılar, Bayındır xanın tövləsindən ol eki atı gətürdülər (3, 55).

Buğayı qoyu verdilər, oğlancılara «qaç» dedilər (3, 36).

«Dədə Qorqud» dastanlarında elə cümlələr var ki, onları qeyri-müəyyən şəxslı cümlə hesab etmək olmaz:

Tağ çiçəgilə südi oğlanın yarasına urdılar. Oğlanı ata bindirdilər, alubanı ordısına gətdilər. Oğlanı həkimlərə ismarlayub Dərsə xandan saqladılar (3, 39).

Burada bu cümlələri qeyri-müəyyən şəxslı hesab etmək dəqiq olmaz, çünki həmin cümlələrin iş görəni, bir qədər qeyri-müəyyənleşmiş olsa da, məlumdur-qırx incə qız və ana. Lakin burada qeyri-müəyyənliyə olan güclü meyli də inkar etmək olmaz. Ancaq bu qeyri-müəyyənlik qırx qız və ana dairəsindən kənara çıxmır.

Ümumi şəxslı cümlə

Ümumi şəxslı cümlələrin məzmunu, adından göründüyü kimi bütün şəxslərə aid edilir.

Ümumilik anlayışı tərkibində **adam**, **insan** kimi ümumi ismi və ya **sən** şəxs əvəzliyi olan cüttərkiibli cümlələrlə ifadə olunur. Belə cümlələrdəki ümumilik həmin sözlərin işlənməsindən irəli gəlir, ümumi şəxslı

cümlələrdəki ümumilik isə cümlənin ümumi quruluşundan doğur.

Təktərkiibli cümlənin bu tipinə qədim Orxon-Yenisey abidələrinin dilində rast gəlmirik.

«Dədə Qorqud»da:

Ay oğul, Banıçığın bir dəli qartaşı vardır, adına Dəli Qarçar deyirlər (3, 55).

Bir tama dirək ururlar, ol tama tayaq olur (2, 36).

Ol zəmanda bir oğlan baş kəsməsə, qan dökməsə, ad qomazlardı (3, 53).

Ata tururkən oğul, əlinmi öpərlər? (2, 54).

«Kitabi-Dədə Qorqud»da işlənmiş atalar sözlərindən cəmi bir neçəsini ümumi şəxslə cümlə hesab etmək olar. «Dastan»ın dilində ümumi şəxslə cümlənin bu cəhətdən azlığı dastanların tarixini əvvəllərə çəkməyə imkan verir.

Qara eşək başına yüyən ursan, qatır olmaz.

Qaravaşa don geyirsən, qadın olmaz (3, 31).

Şəxssiz cümlə

Təktərkiibli cümlələrin bir növünü də şəxssiz cümlələr təşkil edir. Şəxssiz cümlələrin xəbəri həm ismi, həm də fəli ola bilər və bütün zamanlarda işlədilər bilər.

Misallara diqqət yetirək:

Orxon-Yenisey abidələrində:

Tört bulun, kor yağı imiş (2.Bx.ş.3).

Dörd tərəf tamam yağı imiş (5, 78).

«Kitabi-dədə Qorqud» dastanlarının dilində şəxssiz cümlələr də müəyyən yer tutur.

Ol gün bir qiyamət savaş oldu, meydan tolu baş oldu (3, 50).

Tavla-tavla bağlananda atuma yazıx! (23, 48).

Ər, malına qıymayınca adı çıqmaz (3, 31).

Çoban böylə digəc Qazan ah etdi, əqli başından getdi (2, 3, 45).

Adlıq cümlə

Nə Orxon-Yenisey abidələrinin dilində, nə də «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında adlıq cümlə tipinə rast gəlmək mümkün olmur.

Hər boyun sonunda Dədə Qorqudun xeyir-dua verdiyi zaman dediyi «Gəlirlü, gedirlü dünya, axır-son, ucı ölümlü dünya!» ifadələri müəyyən dərəcədə adlıq cümlələri xatırlatsa da, onlar daha çox bədii xitab təsiri bağışlayır. Belə cümlələrin «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində işlənməməsi qanunauyğundur.

Füzuli, Həqiri («Leyli və Məcnun»), Xətai («Dəhnamə»), Məsihi («Vərqa və Gülşə») və başqalarının poemalarında müxtəlif hadisələrlə əlaqədar olan bəhlərə verilmiş adları, yaxud yenə eyni məqsədlə işlənmiş dini əsərlərdəki adları nəzərə almasaq, ümumiyyətlə, tarixən dilimizdə adlıq cümlə işləndiyini söyləyə bilmərik (4, 116).

Cüttərkiibli cümlələr

Baş üzvlərlə yanaşı, ikinci dərəcəli üzvlərin iştirak edib-etməsinə görə cüttərkiibli cümlələr iki yerə ayrılır: 1. Müxtəsər cümlələr. 2. Geniş cümlələr.

Müxtəsər cümlələr

Cüttərkiibli cümlənin bu tipinə həm Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin, həm də «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində təsadüf edirik.

Misallara diqqət yetirək.

Orxon-Yenisey abidələrində:
Bars beq erti (2.KT.ş.10).
Bars bəy idi.
Budun boğuzu tox erti (2.Ton.1g. c.1).
Xalqın boğazı tox idi.
Az budun yağı boldu (2.KT.şm.2).
Az xalqı düşmən oldu.
İzgil budun ölti 6Ş (2.KT.şm.4).
İzkil xalqı öldü.
Buyrukı, beqleri yime ölti (2.KT.ş.19).
Buyuruku, bəyləri də öldü.
«Dədə Qorqud» dastanlarının dilində:
Aruz sevindi (3, 100).
Basat sıçradı (3, 101).
Tənrim qurtardı (3, 102).
«Oğlın, gəldi!» (3, 66).
Dədəm Qorqud gəldi (3, 104).
Bəkil razı oldu (3, 104).
Pəri qızı gəldi (3, 98).
Oğuz bəgləri dərildi (3, 100).

Geniş cümlə

Baş üzvlər öz ətrafında ikinci dərəcəli üzvlər (təyin, tamamlıq, zərflik) toplamaqla geniş cümlə əmələ gətirir. Həm qədim Göytürk abidələrində, həm də «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində cümlənin bu tipindən geniş istifadə olunmuşdur.

Tərkibindəki ikinci dərəcəli üzvə görə geniş cümlələrin aşağıdakı növlərini göstərmək olar.

Yalnız təyinin iştirak etdiyi geniş cümlələr

Orxon-Yenisey abidələrində:
İnim Kül Tigin kergek boldı (2.KT.şm.10).
Kicik qardaşım Kül tigin həlak oldu (5, 83).
«Dədə Qorqud»da:
Qaza bən, zər qızımız-gəlinümüz bun, lu oldu (3, 123)
Ağ saqallu Aruz qocaya qan qusdurdı. (3, 99).
Bu oğuznamə Yegnəgin olsun! (3, 97).

Yalnız tamamlığın iştirak etdiyi geniş cümlələr

Vasitəsiz tamamlıq

Orxon-Yenisey yazılarında:
Öd ten, ri yaşar (2.KT.şm.10).
Zamanı tanrı yaşar (2, 27).
Türk begler türk atın ıtı (2.KT.ş.7).
Türk bəyləri türk adını atdı.
«Dədə Qorqud»un dilində:
Allah-təala məni qarğayıbdır (3, 52).
Qızlar keyiki götürdilər (3, 54).
Qazan at dəpdi (3, 121).
Biz bunu tanımazız (3, 58).

Vasitəli tamamlıq

Orxon-Yenisey abidələrində:
Türk budun Tabaçka körür erti (2.Ton İg.q.1).
Türk xalqı Çinə tabe idi.
Kağanıka kırkız budını içikdi, yükinti (2.Ton I g.şm.4).

Xaqana Qırğız milləti təslim oldu, baş əydi (2, 73).

Kadaşım, kəşim, agah (lığ) atıma yıta qara budunuma adırıltım yilta mən (2, 12).

Dostlarımdan, kəmərimdən ayaqlı atlarımdan, əfsus, qara xalqımdan ayrıldım, əfsus, mən (5, 233).

«Dədə Qorqud»da:

Qaragünə atdan endi (3, 126).

Yegnəg babasilə görüşdü (3, 97).

Bayındır xandan adam gəldi (3, 104).

Yalnız zərfliyin iştirak etdiyi geniş cümlələr

Tərzi-hərəkət zərfliyi

Orxon-Yenisey abidələrində:

Ten,ri ança timiş erinç (2.Ton.İg.q.2).

Tanrı elə demiş.

«Dədə Qorqud»da:

Ol yaxşı bilür (3, 58).

Bayındır xan qatı səxt oldı (3, 104).

Yer zərfliyi.

Orxon-Yenisey abidələrində.

Türgiş kağanda körüg kelti (2.Ton.İq şm.5).

Türgiş xaqanından casus gəldi.

Az budun anta yok boldı (2.KT.şm.Z).

Az xalqı orada yox oldu.

Kurıdım [S]oğud örti (2.KT.q.1).

Şimaldan Soğd baş qaldırdı.

«Dədə Qorqud»da.

Banıççək otaxdan baqırdı (3, 54).

Beyrək aşağa baqdı (3, 59).

Qazan gerü döndü (3, 74).

Qız köşkdən baqardı (3, 87)

Zaman zərfliyi

Orxon-Yenisey yazılarında:

Kül Tiqin konu yılka yiti yigirmike usdu (2.KT.şm.ş1).

Kül tigin qoyun ili on yeddisində vəfat etdi (5, 83).

«Dədə Qorqud»un dilində:

Məgər ol gecə Yeknək düş gördü (3, 95).

Bir necə ikinci dərəcəli üzvün iştirak etdiyi cümlələr.

Orxon-Yenisey abidələrinin dilində:

Kişi oğlmda üze eçüm apam Bumın Kağan İştəmi Kağan olurmış (2.KT.ş.1).

İnsan oğlunun üzərində əcdadım Bumın xaqan, İstəmi xaqan (tax-ta) oturmuş (5, 78).

Eçüm kağan olurtukda özüm Tarduş budun üze sad ertim (2.KT.ş.17).

Əmim xaqan oturduqda özüm tarduş xalqı üzərində şad idim (5, 79).

B[än] beş kırk dr yaş art (im) (2, 28).

Mən otuz beş (il) igid yaşadım.

«Dədə Qorqud»un dilində:

Boz atlu Xızır man, a gəldi (3, 39).

Bu söz Bəkilə xoş gəlmədi (3, 105).

Bu düşi Yegnək yoldaşlarına hekayət eylədi (3,96).

İkinci dərəcəli üzvlərin hamısının iştirak etdiyi geniş cümlələr.

Orxon-Yenisey abidələrində:
Bunça törüq kazğanıp inim kül Tiqin özi ança kergək boldı (2.KT.ş.30).

Bu qədər qanun qazanıb kicik qardaşım Kül tigin özü elə vəfat etdi (5, 81).

İkin ara idi oksır Kök Türk ança olurur ermiş (2.KT.ş.21).

İkisinin arasında sahib bölgüsüz Göytürk xalqı eləcə oturur imiş (5, 78).

«Dədə Qorqud»da:

Nagahandan altmış dəmir tonlu kafər oğlanın, üzərinə gəldilər (3, 113).

On altı yigit sıçrayub atdan endilər (3, 110).

Məgər xanım, Tırabuzan təkurı bəglər bəgi olan xan Qazana bir şahin göndərmişdi (3, 116).

Yarımçıq cümlə.

Orxon-Yenisey yazılı abidələrində yalnız xəbərdən ibarət olan yarımçıq cümlələrə rast gəlirik.

Misallara baxaq:

Sün, üşdümüz (2.KT.ş.37).

Döyüşdük.

Sakındım (2.Ton İg q.5).

Düşündüm.

Təgdimiz, yuludımız (2.Ton.P İI.g.q.4).

Hücum ettik, yağma ettik (2, 77).

Yarımçıq cümlə tipi özünü «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində də göstərir. Bu dastanlarda göytürk yazılarına nisbətən cümlənin bu tipinə tez-tez təsadüf olunur.

Ağlaşdılar,bozlaşdılar (3, 100).

Bilməziz (3, 101).

Qavraşdılar (3, 55).

Görüşdülər,bozlaşdılar (3, 100)

Babam adını sorarsan, - Urun qoca!

Mənim adım sorar olsan, - Səgrək! (3, 114).

Beyrək aydır: «İc oğuzdan!» (3, 54).

Müasir dilimizdə olduğu kimi abidələrin dilində də təktərkiibli və cüttərkiibli sadə cümlələr (qeyri-müəyyən şəxsli, ümumi şəxsli, şəxssiz və müxtəsər, geniş) işlənir.

Təktərkiibli sadə cümlənin növü olan ümumi şəxsli cümlə özünü Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin dilində göstərmir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində isə sadə cümlənin bütün növlərinə rast gələ bilirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Dəmirçizadə Ə.M. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı: API, 1959, 158 s.
2. Ergin M. «Orhun abidələri». İstanbul: Boğaziçi Basım ve Yayınevi. 1998, 147 s.
3. «Kitabi-Dədə Qorqud» / Tərtib edənlər: F.Zeynalov, S.Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
4. Mirzəzadə H.Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı: Maarif, 1968, 310 s.
5. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, 390 s.
6. Seyidov Y.Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı: BDU, 1976, 420 s.
7. Hacıyev T. «Kitabi-Dədə Qorqud»: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı: Kitab evi, 1999, 213 s.
8. Şükürlü Ə.Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Maarif,1993, 336 s.

ПРОСТОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ В ЯЗЫКЕ ГЕЙТЮРКОВ И «ДЕДЕ-КОРКУДЕ»

И.М.БАБАНЛЫ

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о сравнительном анализе простого предложения в дастанах «Китаби-Деде Коркуд» и в Орхоно-Енисейских памятниках. Показывается линия развития простого предложения к сложному в нашем языке. Общее личное предложение, являющееся одним из видов составного простого предложения, никоим образом не проявляется в языке Орхон-Енисейских письменных памятников. В языке дастанов «Китаби-Деде-Коркуд» мы встречаем все типы простых предложений.

SIMPLE SENTENCE IN THE LANGUAGE OF GEYTURKS AND “DEDE GORGUT”

I.M.BABANLY

SUMMARY

This article deals with the comparative analysis of a simple sentence in “Kitabi-Dede Gorgut” dastans and Orkhono Enisey monuments. The work demonstrates the line of development of a simple sentence to a compound one in our language. A common personal sentence is one of the types of a compound simple sentence and it doesn’t reveal itself in the language of Orkhon-Enisey written monuments. In Kitabi-Dede Gorgut language we can see all types of simple sentences.